

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

© Кабусь Н. Д., 2016
<http://orcid.org/0000-0003-3665-8501>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.192623>

У статті визначено суть соціально-педагогічного підходу до вирішення проблеми сталого розвитку соціальних груп, що полягає у розробці й реалізації системи соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання різних соціальних груп до сталого розвитку, провідним суб'єктом якої є соціальний педагог. Доведено, що соціально-педагогічна діяльність в цьому напрямі є складною багаторівневою системою – передбачає здійснення цілісного резонансного впливу на мотиваційно-ціннісну, світоглядну, діяльнісно-вольову сфери представників різних соціальних груп й здійснюється на різних рівнях ієрархії, а саме: рівні реалізації соціальної політики держави; налагодження соціального партнерства, спільної діяльності різних соціальних суб'єктів з метою стимулювання соціальних груп до сталого розвитку; реалізації соціовиховної, просвітницької діяльності соціального педагога; ознайомлення представників різних соціальних груп з конкретними розвивальними методиками, способами самоорганізації, розвитку суб'єктності, досягнення життєвих цілей тощо й передбачає синергетичну спрямованість усіх видів соціально-педагогічної діяльності (соціально-виховної, просвітницької, превентивної, рекламно-інформаційної, корекційно-реабілітаційної) на стимулювання соціальних груп до сталого розвитку, становлення особистості як суб'єкта, відповідального творця власного та суспільного життя. Обґрунтовано технологію стимулювання соціальних груп до сталого розвитку, в основу виокремлення етапів якої покладено єдність процесів організації, управління і спілкування, що забезпечує їх поступовий вихід на рівень самоорганізації й самоуправління власним розвитком.

Ключові слова: сталий розвиток, соціальна група, соціально-педагогічний підхід, система соціально-педагогічної діяльності, технологія.

Кабусь Н. Д. Социально-педагогический подход к обеспечению устойчивого развития социальных групп

В статье определена сущность социально-педагогического подхода к решению проблемы устойчивого развития социальных групп, что предполагает разработку и реализацию системы социально-педагогической деятельности по стимулированию различных социальных групп к устойчивому развитию, ведущим субъектом которой является социальный педагог. Доказано, что социально-педагогическая деятельность в этом направлении является сложной многоуровневой системой – предусматривает осуществление целостного резонансного воздействия на мотивационно-

ценностную, мировоззренческую, деятельно-волевою сферы представителей разных социальных групп и осуществляется на разных уровнях иерархии, а именно: уровне реализации социальной политики государства; налаживания социального партнерства, совместной деятельности различных социальных субъектов с целью стимулирования социальных групп к устойчивому развитию; реализации социально-воспитательной, просветительской деятельности социального педагога; ознакомление представителей различных социальных групп с конкретными развивающими методиками, способами самоорганизации, развития субъектности, достижения жизненных целей и предусматривает синергетическую направленность всех видов социально педагогической деятельности (социально-воспитательной, просветительской, превентивной, рекламно-информационной, коррекционно-реабилитационной) на стимулирование социальных групп к устойчивому развитию, становления личности как субъекта, ответственного творца собственной и общественной жизни. Обоснована технология стимулирования социальных групп к устойчивому развитию, в основу выделения этапов которой положено единство процессов организации, управления и общения, что обеспечивает их постепенный выход на уровень самоорганизации и самоуправления собственным развитием.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, социальная группа, социально-педагогический подход, система социально-педагогической деятельности, технология.*

Kabus N. D. Social pedagogy approach to providing sustainable development of social groups.

It has been proved in the study that social pedagogy approach to solving the problem of social groups' sustainable development involve designing and implementation the integrated system of social pedagogical activities to encourage different social groups to sustainable development, where the leading subject is social pedagogue. It has been shown that social pedagogical activities in this area is a complex multi-level system that provides holistic resonant impact on axiological, cognitive, volitional spheres of various social groups' representatives with a view to develop their subjectivity as well as promotes them both to individual and joint creative and value-oriented activity for improving social life. Such activity is being implemented at different levels, namely: the level of implementation of state social policy; establishing social partnership, joint activities of different social subjects to encourage social groups to sustainable development; social and educational activity of social pedagogue; introduction of different social groups' representatives with specific developmental techniques, methods of self-organization, the development of subjectivity, achieving life goals, etc. and suggests synergistic focus of all kinds of social pedagogical activities (socio-educational, informational, advertising, preventive, correctional and rehabilitative) on encouraging social groups to progressive sustainable development, forming personality as the subject and responsible creator of his own and social life. It has been substantiated in the study

that the technology of encouraging social groups to sustainable development (which provides organization and management this process as well as interaction and communication of their representatives) ensures their gradual moving to the level of self-organization and self-management.

Key words: *sustainable development, social group, social pedagogy approach, the system of social pedagogical activities, technology.*

Постановка проблеми. Реалізація стратегії сталого розвитку цивілізації як основного орієнтира третього тисячоліття, що передбачає збалансований поступальний екологічний, економічний та соціальний прогрес світової спільноти протягом тривалого часу, збереження умов існування людського суспільства, цілісності й життєздатності біосфери, стабільності соціальних і культурних систем та їх подальше поліпшення можлива лише за умов об'єднання, консолідації зусиль різних соціальних груп – зокрема дітей, молоді, дорослих, людей старшого віку, сім'ї, громади, нації як ключових ланок забезпечення сталості в усіх напрямках суспільного розвитку, оскільки вирішення глобальних проблем людства не може бути досягнуте зусиллями окремих особистостей [2]. Проте нині означені групи самі не характеризуються гармонійністю власного існування. Збільшення кількості проблемних соціальних груп, а також кризові явища, характерні для дітей, молоді, дорослих, сім'ї, громади, нації як важливих груп, що становлять основну соціальну структуру суспільства й визначають вектор його розвитку, зумовлюють актуальність переведення соціальних груп на рівень сталого розвитку.

Вагомий внесок у вирішення означених проблем може зробити соціальний педагог як спеціаліст у галузі соціального виховання, котрий працює з представниками різних соціальних груп – як позитивно спрямованих, так і проблемних та «груп ризику», сприяючи гармонізації відносин людини зі світом, реалізуючи освітньо-виховну й соціальну політику держави. Саме соціальний педагог, який у своїй професійній діяльності взаємодіє з дітьми та дорослими, хворими і здоровими, важковиховуваними й обдарованими, благополучними та «групами ризику», з окремою особистістю, сім'єю, колективом, громадою, сприяючи попередженню соціальних відхилень, а також надаючи допомогу в складних життєвих обставинах, за своїм професійним призначенням та рівнем компетентності може і має виступити важливим

суб'єктом стимулювання різних соціальних груп до сталого розвитку, здатним об'єднувати їхні зусилля для стійкого прогресивного розвитку суспільства.

У цьому контексті стає очевидним, що нині актуальною є зміна акцентів, основних стратегічних орієнтирів у професійній діяльності фахівців соціальної сфери з вирішення численних проблем соціалізації представників різних соціальних груп на їх стимулювання до сталого розвитку, актуалізацію духовно-творчого потенціалу на самовідновлення та самовдосконалення, формування стійкої особистісної та суспільної позиції індивіда як соціального суб'єкта, залучення до спільної продуктивної діяльності з метою покращення власного та суспільного буття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз численних наукових, монографічних видань, дисертаційних досліджень свідчить, що нині активно розробляються різні напрями соціально-педагогічної діяльності з представниками різних соціальних груп, зокрема: технології роботи соціального педагога з позитивної соціалізації дітей та молоді (Л. Дябел, І. Курліщук, О. Малахова, С. Савченко, О. Севастьянова), розвитку соціальності особистості (Л. Мардахаєв, О. Рассказова, А. Рижанова, С. Харченко), формування здорового способу життя (Н. Зимовець, С. Омельченко, Н. Тарасенко); особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'єю (М. Докторович, І. Трубавіна), дітьми та молоддю в різних соціумах (Г. Лактіонова, Ю. Поліщук, С. Савченко, С. Харченко), дітьми, позбавленими батьківського піклування (Л. Іванова, О. Кузьміна, О. Лісовець, І. Манохіна, С. Пащенко), девіантною, дезадаптованою молоддю (Н. Конашенко, В. Оржеховська, В. Перейма, Ю. Чернецька); дітьми та молоддю з обмеженими функціональними можливостями (Ю. Богінська, Н. Грабовенко, О. Клопота, О. Рассказова, Т. Соловйова); обдарованими (А. Лякішева, К. Беляєва та інші), що підтверджує наявність значної теоретико-методичної бази щодо соціального виховання й соціально-педагогічної допомоги різним категоріям населення.

Водночас аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що ідея сталого розвитку в соціально-педагогічній науці майже не використовується, що свідчить про неналежне використання потенціалу соціальної педагогіки в напрямі вирішення проблеми сталого розвитку на різних рівнях – особистості, соціальної групи, суспільства в цілому й потребує розробки соціально-

педагогічного підходу до вирішення проблеми сталого розвитку соціальних груп як важливої умови стабільного функціонування суспільства.

Метою статті є обґрунтування суті соціально-педагогічного підходу до вирішення проблеми сталого розвитку соціальних груп як важливої умови сталого прогресивного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Як вже було зазначено, доцільність розробки соціально-педагогічного підходу до забезпечення сталого розвитку соціальних груп, що означає спробу вирішення проблеми засобами соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на гармонізацію взаємовідносин людини та соціуму, розвиток суб'єктності особистості, підвищення рівня її соціальності, стимулювання індивідів і соціальних груп до свідомого вибору лінії поведінки, що сприяє реалізації їхніх життєвих інтересів і розвитку соціальної гармонії в суспільстві [1; 4; 5; 6], зумовлена значним потенціалом професії «соціальний педагог» в цьому напрямі. Соціальний педагог як фахівець у галузі соціального виховання, котрий розуміє специфіку роботи з представниками різних соціальних груп, може й має сприяти сталому прогресивному розвитку різновікових соціальних груп (дітей, молоді, дорослих), сім'ї, а також представників «груп ризику» (зокрема, з девіантною, деліквентною, аддиктивною поведінкою, різними видами залежності; сім'ї в складних життєвих обставинах; дітей, позбавлених батьківського піклування, з особливими потребами тощо), з якими він прямо чи опосередковано взаємодіє у професійній діяльності [3].

Означена мета відповідає сутності соціально-педагогічного підходу, обґрунтованого дослідником методології соціальної педагогіки І. Липським [4], котрий стосовно сталого розвитку соціальних груп полягатиме в розробці й реалізації системи соціально-педагогічної діяльності з метою: збереження сталості розвитку відносно соціально-стабільних груп населення; попередження причин, що формують соціально-проблемні групи; переведення особистості з проблемної у соціально стабільну групу, а також у налагодженні й інтенсифікації взаємодії: в межах групи (позитивної взаємодії, взаємопідтримки, взаємодопомоги, діяльності для підвищення рівня цілісності, консолідованості соціальної групи); міжгрупової – організація взаємодії різних соціальних груп (як позитивно спрямованих, так і «груп ризику») для взаємодопомоги і спільної діяльності для сталого розвитку суспільства;

соціального партнерства (діяльності різних соціальних суб'єктів, професійних груп) з метою стимулювання соціальних груп до сталого розвитку.

Водночас визначення основних напрямів соціально-педагогічної діяльності зі сталого розвитку соціальних груп потребує глибшого усвідомлення його суті.

Проведений нами широкий аналіз поняття «сталий розвиток» у філософській, соціологічній, культурологічній, психолого-педагогічній науці дозволяє стверджувати, що поняття «сталість» протилежить розбалансованості, дисгармонійності й означає здатність забезпечувати стійку прогресивність, гармонійність, цілісність розвитку, позитивність його результатів на основі самокерованості, спроможності попереджати й ефективно творчо вирішувати проблеми, що виникають. Відповідно, сталість розвитку особистості і соціальних спільнот (соціальної групи, суспільства, цивілізації загалом), що означає їх сталу висхідну динаміку, удосконалення на основі внутрішньої цілісності, здатність протидіяти факторам, що перешкоджають розвитку, запобігати кризовим станам, спроможність досягати стійких позитивних (прогресивних) результатів, можливі за умови свідомої життє- і культуротворчості кожної особистості як ключового елемента соціальної спільноти будь-якого рівня на основі усвідомлення нею основних закономірностей ефективної життєдіяльності, а також відповідальності за власну долю і долю суспільства.

Застосування системного підходу до розгляду соціальної групи як феномену дозволило розглядати її як складну цілісну багаторівневу динамічну систему (підсистемою якої є особистість і яка водночас є підсистемою суспільства), котра в залежності від впливу зовнішніх (з боку суспільства) і внутрішніх (що надходять від особистості) факторів може розвиватися прогресивно чи характеризуватися регресивним, дисгармонійним і розбалансованим, кризовим розвитком (наприклад, криза сім'ї як соціальної групи або її зміцнення, стабільність); можливим є перехід людини з однієї соціальної групи до іншої (з «групи ризику» до позитивно спрямованої соціальної групи і навпаки). Визначено провідну роль впливу внутрішніх факторів на динаміку розвитку соціальної групи, оскільки саме особистість сприймає або не сприймає позитивні чи негативні зовнішні впливи, обирає, що саме інтеріоризувати та екстеріоризувати в процесі життєдіяльності.

Стан кожної особистості, її цілі, цінності, поведінка, спрямованість діяльності впливає на загальний стан соціальної групи. Значна кількість людей, що складають соціальну групу, зумовлює складне переплетінням цілей, цінностей, поведінки, способів взаємодії та діяльності її представників, що зумовлюють поліваріантність її розвитку, наявність значного спектру проблем тощо.

Урахування особливостей соціальної групи як феномену дозволяє розуміти суть сталого розвитку соціальних груп як стійкого гармонійного прогресу соціальної спільноти на засадах гуманізму, позитивної соціальної взаємодії та солідарності, її вихід на рівень самоорганізації – здатності до самої взаємодопомоги, самовідновлення й удосконалення, соціальної творчості, об'єднання зусиль з метою поліпшення власного та суспільного буття.

Доведено, що основою сталого розвитку соціальної групи є синергетичний взаємопідсилюючий прогресивний розвиток особистості (як ключового елемента соціальної спільноти будь-якого рівня) й власне групи як цілісності (підвищення рівня її внутрішньої консолідованості, небайдуже ставлення до життєдіяльності інших груп, здатність сприяти їх розвитку, вдосконаленню суспільства в цілому). Все це дозволяє виокремити основні умови сталого розвитку соціальної групи, а саме: 1) сталий прогресивний розвиток особистості як суб'єкта власної життєдіяльності й розвитку, спроможного до свідомого самотворення власного життя, визначення основних напрямів свого розвитку, контролю і корекції його результатів, попередження кризових станів, ефективної творчої відповіді на виклики, з якими стикається людина протягом життя; 2) розвиток особистості як відповідального соціального суб'єкта, котрий усвідомлює власну належність до солідарних соціальних спільнот різного рівня – сім'ї, громади, нації, цивілізації й свідомо діє для й діяти для їх позитивного розвитку, підвищення рівня цілісності й консолідованості; 3) формування здатності представників різних соціальних груп до соціальної творчості, спільної діяльності, об'єднання зусиль як в межах групи, так і різних соціальних груп з метою сталого прогресивного розвитку суспільства.

З огляду на те, що сталий розвиток соціальної групи є внутрішньо детермінованим процесом (де провідну роль мають механізми самоорганізації й самоуправління), обґрунтовано важливість зміни акцентів у соціально-педагогічній діяльності зі стимулювання соціальних груп до сталого розвитку,

зокрема: 1) зі створення сприятливих зовнішніх умов для позитивного розвитку й соціалізації представників різних соціальних груп, пошуку шляхів попередження й подолання проблем їх соціалізації – на розвиток суб'єктності особистості, її стимулювання до самоуправління власним розвитком та здійснення активного позитивного впливу на інших людей; 2) з розробки способів налагодження позитивної внутрішньо- і міжгрупової взаємодії, попередження конфліктів – на розвиток духовного рівня соціальності, здатності діяти для підвищення рівня консолідованості соціальної групи й суспільства на підґрунті усвідомлення єдності й взаємозалежності всього суцього.

У зв'язку з цим соціально-педагогічну діяльність зі сталого розвитку соціальних груп визначаємо як спеціально організовану цілісну систему цілеспрямованих резонансних впливів на мотиваційно-ціннісну, світоглядну, діяльнісно-поведінкову спрямованість соціальної групи з метою активізації процесів її саморозвитку й самоорганізації, становлення суб'єктності її представників, формування стійкої особистісно-соціальної позиції, що сприяє набуттю ними досвіду сталого розвитку, поступовому переходу на рівень самоорганізації й самоуправління.

Основними напрямками соціально-педагогічної діяльності з переведення різних соціальних груп на рівень сталого розвитку є: 1) забезпечення цілісного впливу на особистість, котра одночасно є представником різних соціальних груп, щодо усвідомлення єдино можливої лінії досягнення особистого успіху через гармонійну взаємодію із соціумом, культурою, природою, світом у цілому, а також розуміння нею своєї сутності як суб'єкта і творця власного й суспільного життя; 2) організація соціовиховної роботи з дітьми та молоддю (щодо усвідомлення ними власного призначення, позитивного особистісно-соціального розвитку, стимулювання до активної участі в суспільному житті через широкомасштабну пропаганду й долучення до волонтерського руху, діяльності громадських організацій; 3) цілеспрямована діяльність щодо підвищення значущості й стабільності сім'ї як соціальної групи, котра є важливим інститутом соціального виховання підростаючого покоління; 4) організація їхньої взаємодії з поступовою активізацією і широким залученням інших соціальних груп, зокрема дорослих, людей старшого віку, громади для їх подальшого спільного впливу на процеси сталого розвитку суспільства; 5) організація спільної діяльності представників різних соціальних

груп з метою переведення особистості з «групи ризику» до позитивно спрямованої соціальної групи, її виходу на рівень сталого розвитку через зміну способів існування та життєдіяльності, стимулювання до самозмін, формування здатності до вирішення власних проблем, прагнення до позитивної взаємодії та творчої діяльності як основи успіху людини та суспільства.

Встановлено, що важливими умовами результативності соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання соціальних груп до сталого розвитку є:

- 1) її проектування на основі системно-синергетичної методології, що передбачає об'єднання в єдину систему й синергетичну спрямованість усіх основних видів соціально-педагогічної діяльності (соціально-виховної, просвітницької, соціокультурної, профілактичної, корекційно-реабілітаційної) на забезпечення цілісного інтегрованого впливу на свідомість, переконання, поведінку, волю, вчинки представників різних соціальних груп з метою їх стимулювання до сталого розвитку;
- 2) залучення представників різних соціальних груп до важливих в контексті сталого розвитку видів діяльності (пізнавальної, перетворювальної, ціннісної, комунікативної), їх стимулювання до цілеспрямованої діяльності з власного саморозвитку й спільної творчої соціально значущої діяльності (громадської, волонтерської) з метою ствердження позитивних цінностей, удосконалення суспільного буття, активна участь в яких сприяє розвитку суб'єктності представників різних соціальних груп – їх становлення суб'єктом власної життєдіяльності й розвитку та відповідальним соціальним суб'єктом, здатним об'єднувати зусилля для сталого прогресивного розвитку суспільства;
- 3) здійснення синергетичного резонансного управління розвитком соціальної групи (за якого зовнішні впливи узгоджуються з внутрішніми потребами, прагненнями, інтересами представників різних соціальних груп), що сприятиме активізації механізмів їх самоорганізації, розвитку духовно-творчого, суб'єктно-діяльнісного, соціального потенціалу, поступовому переведенню на рівень самоуправління.

З урахуванням того, що ефективність діяльності в певному напрямі забезпечується налагодженням процесів організації, управління та спілкування (Т. Дмитренко, Т. Лаврик, Т. Колбіна, С. Копилова, О. Купенко), обґрунтовано технологію соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання соціальних груп до сталого розвитку, що передбачає реалізацію взаємопов'язаних етапів – мотиваційно-ціннісного, розвивально-діяльнісного, етапу саморозвитку

й самоуправління, – спрямованих на: 1) організацію, налагодження означеного процесу через добір змісту, форм, методів діяльності з метою активізації емоційно-ціннісного, інтелектуального, вольового, особистісно-соціального розвитку представників різних соціальних груп; 2) резонансне управління розвитком соціальної групи (стимулювання її представників до цілеспрямованої діяльності з власного удосконалення, розвитку особистісно і соціально-значущих якостей, а також до спільної соціально-значущої діяльності з метою позитивних суспільних перетворень) для поступового переведення соціальних груп на рівень самоорганізації й самоуправління власним розвитком; 3) налагодження спілкування, взаємодії представників різних соціальних груп для забезпечення процесів інтеріоризації та екстеріоризації, обміну та взаємозбагачення знаннями, цінностями, досвідом, результатами діяльності, стимулювання до соціальної творчості з метою здійснення позитивних змін у бутті.

Висновки і перспективи подальшого розгляду. Таким чином, суть соціально-педагогічного підходу до вирішення проблеми сталого розвитку соціальних груп полягає у розробці й реалізації системи соціально-педагогічної діяльності зі стимулювання соціальних груп до сталого розвитку, що передбачає здійснення цілісного резонансного впливу на мотиваційно-ціннісну, світоглядну, діяльнісно-вольову сфери представників різних соціальних груп й здійснюється на різних рівнях ієрархії, а саме: рівні реалізації соціальної політики держави; налагодження соціального партнерства, спільної діяльності різних соціальних суб'єктів (педагогічного колективу школи, сім'ї, соціальних служб, позашкільних закладів, культурно-просвітницьких, громадських, волонтерських установ) з метою стимулювання соціальних груп до сталого розвитку; реалізації соціовиховної, просвітницької діяльності соціального педагога; ознайомлення представників різних соціальних груп з конкретними розвивальними методиками, способами самоорганізації, досягнення життєвих цілей тощо. Система соціально-педагогічної діяльності в цьому напрямі передбачає синергетичну спрямованість усіх видів професійної активності соціального педагога (соціально-виховної, просвітницької, превентивної, рекламно-інформаційної, корекційно-реабілітаційної) на стимулювання соціальних груп до сталого розвитку, що можливий на основі становлення суб'єктності особистості, її формування як суб'єкта життєдіяльності

й соціального суб'єкта, представника вікової спільноти, родини, громади, нації, цивілізації, здатного діяти для підвищення рівня їх цілісності й консолідованості на підґрунті усвідомлення особистої відповідальності за результати власної життєдіяльності й індивідуальний внесок у процес суспільних перетворень.

Перспективою подальших досліджень в цьому напрямі є обґрунтування системи підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до соціально-педагогічної діяльності зі сталого розвитку соціальних груп у різних видах діяльності у вищому навчальному закладі.

Література

1. Дмитренко Т. О. Сукупність інваріантів як компонентів наукового дослідження і практичної педагогічної діяльності / Т. О. Дмитренко, Т. В. Лаврик // Основи сучасної педагогіки: монографія / за заг. ред. Т. О. Дмитренко. – Херсон: ПП Вишемирський, 2016. – С. 63-96.
2. Кабусь Н. Д. Методологічні засади підготовки майбутніх соціальних педагогів до сталого розвитку соціальних груп // Основи сучасної педагогіки: монографія / за заг. ред. Т. О. Дмитренко. – Херсон: ПП Вишемирський, 2016. – С. 353-428.
3. Kabus N. The Use of Activity-Based Approach as Methodological Basis of Prospective Social Workers' Training to Sustainable Development of Social Groups in Ukraine / N. Kabus // International Letters of Social and Humanistic Sciences : [scientific journal]. – Bach, 2016. – Vol. 72. – P. 83-90.
4. Липский И. А. Социальная педагогика. Методологический анализ / И. А. Липский. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 317 с.
5. Рижанова А. О. Розвиток соціальної суб'єктності та принцип субсидіарності соціально-педагогічної діяльності / А. О. Рижанова // Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». – 2015. – Вип. 48. – С. 130-141.
6. Харченко С. Я. Значення категорії «соціальність» у пошуках методологічної основи розвитку сучасної соціально-педагогічної науки / С. Я. Харченко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 3. – С. 4-13.